

DOI:10.26104/NNTIK.2023.66.78.048

Темиралиева Г.Т., Нурдинов Б.Ж.

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ ЖАНА МАНАС ЭПОСУ

Темиралиева Г.Т., Нурдинов Б.Ж.

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ И ЭПОС МАНАС

G. Temiralieva, B. Nurdinov

KASYM TYNYSTANOV AND THE EPIC MANAS

УДК: 94 (575)(04)

XX кылымдын 20-30-жылдарында Кыргызстандын коомдук-саясий жана маданий өнүгүүсүндө анын ичинде билим берүү тармагында бир топ өзгөрүүлөр болду. Алгачкы кыргыз профессору, көрүнүктүү мамлекеттик ишмер, элге билим берүү жаатындагы реформатор К.Тыныстанов ал өзгөрүүлөрдүн башталышында туруп, өлкө тарыхында татыктуу орунду ээлеп калды. Кыргыз адабий тил чөйрөсүндө реформаларды ишке ашырып гана калбай, улуттун сыймыгы болгон улуу Манас эпосун жазып алууну баштагандардын жана театрлаштырып сахнага алып чыккандардын сап башында турган чыныгы эл уулу болчу. Бул макалада кыргыз элинин алгачкы окумуштуусу К.Тыныстановдун Манас эпосу боюнча жасаган эмгектери иликтенет. Окумуштуунун эпосту кайсы багытта жана канчалык деңгээлде изденгени талдоого алынат. Касым Тыныстанов жана Манас эпосу боюнча илимий-изилдөөлөрдүн жүрүшү, алдыдагы милдет-татырмаларды аныктоого аракет жасалат.

Негизги сөздөр: окумуштуу, Манас эпосу, эл агартуу, илимий-изилдөө, тил, маданият, котормо, мамлекет, улут, педагог.

В 20-е и 30-е годы XX века произошли существенные изменения в общественно-политическом и культурном развитии Кыргызстана, в том числе и в сфере образования. Касым Тыныстанов, первый кыргызский профессор, видный государственный деятель, реформатор в области народного образования, стоял у истоков этих преобразований и занял достойное место в истории страны. Он был не только реформатором в области кыргызского литературного языка, но и истинным сыном народа, стоявшим у истоков записи и постановки великого эпоса «Манас», гордости нации. В статье исследуются труды первого кыргызского ученого К.Тыныстанова по эпосу «Манас». Будет определено направление и степень изучения эпоса ученым, проанализированы его особенности. В ходе исследования по К.Тыныстанову поставимся определить стоящие перед ним задачи.

Ключевые слова: ученый, эпос «Манас», народное образование, исследование, язык, культура, перевод, государство, нация, учитель.

In the 20s and 30s of the XX century, there were significant changes in the socio-political and cultural development of Kyrgyzstan, including in the field of education. K. Tynystanov, the first Kyrgyz professor, a prominent statesman, a reformer in the field of public education, stood at the origins of these transformations and took a worthy place in the history of the country. He was not only a reformer in the field of the Kyrgyz literary language, but also a true son of the people, who stood at the origins of the recording and staging of the great epic Manas, the pride of the nation. The article examines the works of the first Kyrgyz scientist K. Tynystanov on the epic "Manas". The direction and degree of study of the epic by scientists will be determined, its features will be analyzed. In the course

of the study according to K. Tynystanov, we will try to determine the tasks facing him.

Key words: scientist, epic «Manas», public education, research, language, culture, translation, state, nation, teacher.

Киришүү. Учурда тарых илиминде 50-жылдардан тартып солгундап кеткен инсан таануу маселеси боюнча изилдөөлөр 80-жылдардын жарымынан кийин кайрадан активдүү жүргүзүлүп келүүдө. Өз учурунда өкүм сүргөн бийликтин туура эмес иштеринин натыйжасында бир тараптуу каралоолорго дуушар болгон инсандардын чыныгы эл үчүн, анын келечеги үчүн керт башын сайган эмгектери кайрадан иликтөөгө алынып, тарыхтан өз ордун табууда. Мындай инсандардын катарында кыргыздын алгачкы окумуштуусу, эл агартуу министри К.Тыныстанов да бар. Азыр окумуштуунун кыргыз тили илимине кошкон салымы баа жеткис экендиги талашсыз. Бул тууралуу абдан фундаменталдуу изилдөөлөр жүргүзүлдү.

К.Тыныстанов Кыргызстанда 1920-жылдардан 1937-жылга чейинки улуттук кайра жаралуунун мезгилинде бүтүндөй агартуу иштеринин башатында турган улуу инсан. Ал – акын, драматург, прозачы, лингвист, адабият таануучу, фольклорчу, педагог болгон. Кыргыз АССРинин биринчи Эл агартуу комиссары кызматын аркалоо менен бирге окуу китептерин өзгөчө эне тили боюнча окуу китептерин жазуу менен, ата мекендик фонологиянын баштоочуларынын бири болгондугун лингвисттер белгилешет. Ал Кыргыз тилинин хрестоматиясы (1924), Чоңдор үчүн алиппе (1926), Кыргыз тилинин грамматикасы (1927), Орфография (1927), Жаңы айыл (1929), Эне тилибиз (1931), Тил сабагы (1932), Кыргыз тилинин морфологиясы (1934), Кыргыз адабий тилинин жаңы имласынын долбоору (1934), Кыргыз тилинин синтаксиси (1936) деп аталган окуу китептерин басмадан чыгарып, кыргыз илиминде алгачкы окуу китептерин жаратууга негиз салган ири окумуштуу катары таанылды. Окумуштуу кыргыз элинин гана эмес республиканын аймагында жашап жаткан аз сандагы уйгур, дунган улутундагы элдердин алфавиттерин түзгөндүгү менен да өзгөчөлөнөт. Ал түзгөн алфавит менен Казакстан, Өзбекстан жана республиканын ичиндеги улуттар өз эне тилинде сабаттуулугун жоюшту. Бүткүл дүйнөгө белгилүү окумуштуу, полиглот Е.Д. Поливанов менен бирге да өтө жемиштүү иштерди

кыска убакта аткара алышты.

К.Тыныстановдун кыргыз тил илимине кошкон опол тоодой салымын бир макалага батырып жазуу, жалпылап коюу мүмкүн эмес. Окумуштуунун ар бир иши бүгүнкү күндө саясий, тил, тарых илимдери боюнча алектенген изилдөөчүлөрдүн тереңден иликтеп издене турган маселелеринен болуп калды. Бул ой-пикирге улай биз, ушул макалада анын “Манас” эпосу боюнча жүргүзгөн иштерине токтолобуз.

1995-жылы БУУнун жана ЮНЕСКОнун чечими менен дүйнөдөгү эң улуу адабий көркөм чыгарма катары 1000 жылдыгы белгиленген. Манас эпосунун азыр дүйнөдө көлөмү, мазмуну жагынан теңдеши жок чыгарма экендигин бүткүл коомчулук жакшы билет. Эпос акыры постсоветтик республикаларда гана эмес эл аралык коомчулукта, дүйнөлүк маданиятта татыктуу ордун ээледі. Эпос тууралуу кагаз бетине XVI кылымдарда алгачкы ирет “Мажму атут-таворих” (Тарыхтардын жыйнагы) эмгегинде эскерилген. Андан кийинки мезгилдерде 1835-1865-жылдарда казак окумуштуусу Ч.Валиханов, 1837-1918-жылдары В.Радловдор изилдешип эпоско жогору баа беришкен. Эпостун бардык варианттарын иликтеп чогултуу, жыйноо, аны кагаз бетине түшүрүү XX кылымдын 20-жылдарынан кийин күчөгөн. Көрсөтүлгөн жылдарда К.Мифтаков, Ы.Абдыракманов, окумуштуулар Е.Д.Поливанов, котормочулар С.Липкин, Л.Пенковский, М.Тарковскийлер эмгектенишкен. Эпосту калка кечири тартууда 1950-жылдардан кийин академик Б.Юнусалиев, К.А.Рахматуллин, акын жазуучулар К.Маликов, Т.Сыдыкбеков, окумуштуу-тилчилер З.Бектенов, К.Рахматулин, Ж.Шүкүровдордун жасаган иштери зор болду [1, 5-8-бб.]. Манас эпосунун айланасында дээрлик 60 жылдай аралыкта жүргүзүлгөн адилетсиз иштердин айынан өзгөчө сталиндик репрессиянын тушунда И.Арабаев, Е.Поливанов, Т.Айтматов, М.Белоцкий, Т.Жолдошев, К.Тыныстанов, Б.Исаевдер демилгечилер, эл душманы катары атылат. Анткени эпостогу “Чоң казаттын” котормосу боюнча орусча текстинде кабыл алынган талаптар аткарылбагандыгы, натыйжада баскынчылык, улутчулдук, динчилдик, эскичилдик сыяктуу идеялардан тазаланбагандыгы тууралуу кабыл алынган чечимдердин баары НКВДга жеткирилген болчу. Бул жерден баса белгилеп кетүүчү жагдай мамлекеттик саясий ишмерлердин репрессиялангандыгына эпостун түздөн-төз тиешеси бар болбогону менен, алардын маданият жаатындагы кабыл алган чечимдери, ал эми окумуштуу К.Тыныстановдун мамлекеттик ишмердигинен сырткары, чыгармачылыгы себеп болуп калды. Ошондуктан ал учурдун бийлиги чыгармачыл интеллигенцияга келгенде алардын көз караштарын, ой-пикирлерин унутта калтырбады. Совет доорунун бир тараптуу идеологиялык маанайдагы репрессиясы жогорудагы инсандардан башка дагы көптөгөн белгилүү

инсандарды да жөн койбоду. Атаганда, адабиятчылар Ташым Байжиев, Зияш Бектеновдор бул инсандардын иштерин улантуучу катары түрмөгө кесилишти.

Жогоруда белгиленген инсандардын ичинде эпоско күйүп-бышкан окумуштуу К.Тыныстановдун чындыгында жүргүзгөн иш-аракеттери өзгөчө белгилөөгө татыктуу. Өзүнүн кыска чыгармачылык өмүрүнүн бардык мезгилинде ал эпосту изилдөөгө дайыма басым жасап келген. Эгемендүү Кыргызстандын биринчи президенти, окумуштуу А.Акаев өзүнүн “Кыргызская государственность и народный эпос “Манас” аттуу китебинде эпос боюнча басып чыгаруу жана элге жеткирүү иши 1925-жылдан колго алынып, бул иштин башында адегенде 22 жаштагы К.Тыныстановдун жана 23 жаштагы Т.Айтматовдордун тургандыгын белгилейт. Эки улуу инсандардын акылман, алысты көрө билген даанышман болгондугун жазат [2, 229-6.]. Илимпоз М.Рудов улуттук баатырдык эпостун илимий жактан изилденүү, басмадан чыгаруу тарыхы окумуштуунун ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышта экендигин белгилеген. Ал Манастаануунун ардактуу негиз салуучусу катары кыргыздын биринчи профессорунун ысымы окумуштуулар Ч.Валиханов, В.Радловдон кийин эле аталышы керектигин ачыктайт [3, 88-96-бб.]. К.Тыныстановдун Манас эпосу боюнча аткарган иштеринин чеги совет доорунун 1922-жылдан 1937-жылдардын ортосунда болуп өтөт. Көрсөтүлгөн мезгил ичинде окумуштуунун киришүүсү менен эпосту хрестоматиялык окуу китеби түрүндө басып чыгаруу, аны орус тилине которуу иштери жүргөн. К.Тыныстанов эпостун үзүндүсүн театралдаштырып койгондордун башында турат. Дагы да тактап айтканыбызда Манасты изилдөө ишин К.Тыныстанов негизинен Түркестан АССРинин Эл агартуу комиссариатынын алдындагы Илимий комиссиянын фольклордук экспедициясынын иши менен алектенип жүргөндө кызуу жүргүзгөн. Аталган экспедициянын ишинин максаты көп кылымдар боюу жашап келген элдин оозеки чыгармаларын (макал-лакаптар, легендалар, жөө жомоктор, жаңылмачтар, эпостор ж.б.) жыйнап-чогултуу жана кагаз бетине түшүрүү болгон.

1926-жылы Ишеналы Арабаевдин демилгеси менен Сагынбай Орозбак уулунун айтуусундагы Манас эпосу кагаз бетине түшүрүлгөндө Касым Тыныстанов аны хрестоматиялык окуу китеби түрүндө басып чыгаруу сунушу менен Кыргызстан обкомпартиясына кайрылат. Мына ушул кайрылуунун өзү да анын бийлик тарабынан кысмакка алынышына дагы бир түрткү болот. Анткени Кыргызстан обком партиясы өткөргөн партактивде окумуштуу дал ушул Манас эпосуна байланыштуу “Феодалчы акын” катары сындалат. 1933-жылы болсо К.Тыныстановдун Манас эпосу боюнча жазган драмасы сахнадан алынат [4, 5-6-бб.]. Окумуштуунун чыгармаларында эл биримдигин, эркиндигин, мамлекеттүүлүгүн көздөгөн түпкү асыл

идеялары жана эпоско карата инсандык бийик ой-пикирлери бийлик тарабынан өтө бурмаланып түшүнүлгөн. Бирок, кийинчерээк обкомпартиянын жетекчиси М.Белоцкий К.Тыныстанов менен сүйлөшкөндө анын жогорку деңгээлдеги билимдүүлүгүн, дүйнөлүк тилдердин чыгышы боюнча берген суроолоруна алган жоопторуна ынанып баа бергенден кийин анын ишин колдогон.

1935-жылы өткөн Бүткүл союздук конференцияда эпостун элдик дастан же өткөн доордогу бай-манаптарды даңазалаган жомок экендиги тууралуу маселе талкууланат. Эпос тууралуу жыйналган казынадагы кол жазмаларды иликтеп чыгып, бир нукка келтирип, “Чоң казаттын” трагедиясын тактап, Сагынбай менен Саякбайдын айтууларын бириктирген варианты түзүп, орус тилине которулсун деген чечим чыгарышат. Орус тилине которууга конкурс жарыяланып, ага котормочулар С. Липкин, М. Тарловский, Л. Пеньковскийлер “Чоң казаттын” сөзмө-сөз котормосун көркөмдөөгө киришет [4, 7-9-бб.]. Ошол эле жылы февраль айында республикалык бюджеттен 80 миң сом акча каражаты бөлдүрүлөт. Биздин пикирибизде улуу окумуштууга жана эпоско киришкен ошол учурдагы инсандардын башына кара булут ошол котормонун көркөмдүгү жана мазмуну бурмалангандыгын өздөрү жогорку тарапка билдиришкен күндөн башталган. Анткени 1937-жылы сталиндик репрессиялар күчөп турган мезгилде бул иштердин мүчүлүштүгү кайсы тараптан алганда да өтө тез көрүнмөк. Эпосту которуу боюнча 1935-жылы башталган бул аракет кийинчерээк Улуу Ата мекендик согуштан кийин 1946-жылы орус тилинде чыгат.

Чындыгында жыйналган материалдарды текстологияга негиздеп системага келтирүү, кайра иштеп чыгуу, басмага даярдоо иштеринин баары илимий комиссиянын төрагасы катары окумуштуунун жоопкерчилигинде туруп, абдан мааниге ээ болгон. Биздин пикирибизде балким ал учурдагы бийликтин каарынан болгон кооптонуудан улам анын ысымы жазылбагандыр деген ой кетет. К.Тыныстанов 1952-жылдары деле эл душманы катары эсептелип турган. Андай болсо совет доорунун ошол сталиндик репрессиядан кийинки кайра куруу мезгилинде деле таланттуу акын, окумуштуу катары эмгектери архивдик жана башка булактардан алынып иликтелип, кыргыз коомчулугуна жарыялоо иштери өз деңгээлинде жүргүзүлбөгөнү түшүнүктүү иш болот. Чындыгында эле белгилүү саясий, мамлекеттик ишмер М.Шеримкулов белгилегендей репрессиялангандардын ичинен эң акыры (1988-жылы) реабилитацияланган инсан болгондугу үчүн да ушундай болгондур? Анын Манас эпосунан башка өзүнүн калеминен жаралган маданий мурастары улутчулдук маанайда делинип, акыры элге жеткирүүгө боло турган чыгарма катары реабилитациялангандан кийин толук таанылды.

Жогоруда белгилегендей окумуштуу ошондо эле бүгүнкү күндүн илимий изилдөөлөрүн айтып койгон сыяктуу. Анткени чындыгында эле өзгөчө тарыхчылар бүгүн эпос кыргыз тарыхынын реалдуу фактыларын чагылдырат деп айтууга негиз табышууда. Ырасында акыркы убактарда эпостун ар бир бөлүгү фактыларга таянуу менен жомок эмес кыргыз элинин башынан өткөргөн чыныгы тарыхый окуясы экендигин далилдөөгө аракет жасаган эмгектер арбын жарыкка чыгууда. Эпостон таң калаарлык маалыматтар алынууда. Тактаганда, манасчылар Сагымбай Орозбак уулу, Саякбай Каралаев жана кытайлык манасчы Жүсүп Мамайдын айтууларында кездешкен душмандын үшүн алуу үчүн жасалган Кытайдын терракот аскерлери тууралуу жана алардын Лишань “түлкү тоо” деген жерде жайгашканы, азыр да ал жерде түлкүлөр көп экендиги уккан, окуган адамды ойлонот [5, 11-13-бб.]. Манасты тарыхый инсан катары кабылдоодо анын колдонгон курал-жарагынын жасалуу таржымалы иликтөөгө алынды. Окумуштуу Ю.С. Худяков кыргыз куралынын сапатын, колдонуунун ыңгайлуулугу тууралуу “История Енисейских кыргызов” деген китебинде кенен жазган. Аны менен катар кыргыздын ышкырып учкан жебесин кайра өзүндөй жасап СССРдин жаа атуу боюнча чемпионуна аттырып көргөндө 400 метр аралыктагы бутага тийгизгенин белгилеген.

Кыргыздын так ушул курал-жарактарга маани бергендиги эпосто өтө таасын сүрөттөлгөн [6, 11-13-бб.]. Эпосто келтирилген Кытайдагы “Беш бээжин” тууралуу алардын бүгүнкү орду ошол эле кытайлык окумуштуулар тарабынан көрсөтүлдү [7, 8-10-бб.]. Жогорудагы маалыматтардан улай келсек, демек эпос бир гана тарых жана тил илиминде гана эмес башка илимдердин да кызыгуусун пайда кылган эбегейсиз зор чыгарма. Ошондуктан өткөн кылымдын биринчи жарымынан кийин эле алдыда али такталчу иштердин көп экендигин белгилеген кыргыздын кызыл профессорунун улуулугу, көрөгөчтүгү да мына ушунда. Ошентип, эпостун айланасында жогоруда аты аталган ар бир кыргыз инсанынын кыргыз эли, маданияты, тарыхы үчүн жасаган эмгеги баалуу. Эпосту окуп-үйрөнүүнүн, жаңыча изденүүнүн жана изилдөөнүн мезгили чексиз. К.Тыныстанов боюнча жогорудагы иликтөө ишибиздин негизинде төмөндөгүдөй корутундуга келүүгө болот:

– К.Тыныстановдун Манасты изилдөөдө сиңирген эмгеги бар экендигин бүгүн ачык айта алабыз. Ал Манас эпосун даңазалоодо, дүйнөгө таанытууда, эпосту илимий жактан алгачкылардан болуп иликтөөгө алган кыргыз окумуштуусу. Кыргыздын чыныгы мекенчил инсаны. Эпостун улуттун тарыхын чагылдыруудагы маанилүү эмгек экендигин белгилеген окумуштуунун пикири бүгүн да абдан актуалдуу. Ага байланыштуу эпос учурда тил, тарых илимдеринен башка да илимдин тармактарында изилденүүдө.

Демек эпосту изилдөөнүн аспекти да түрдүүчө болуп, бүгүнкү шартта изилдөөгө мүмкүнчүлүктөр да көп. Ошондой эле эпосту мындан ары изилдөөдө илимий эмгектерди терең анализге алуу менен мезгилдерге бөлүп кароо жана ар бир эпос боюнча эмгектенген инсандардын ишин конкреттештирүү жана жыйынтыгын чыгаруу зарылдыгы да эле болсо бар экендиги белгиленет.

– К.Тыныстанов атууга өкүм кылынган кезде 37 гана жашта болгон. 1925-жылдан тартып бир эле мезгилде агартуучулукту да, жетекчиликти да тең алып кеткен ар тараптуу таланттуу инсандын кыргыз элине болгон сүйүүсү, кыргыз элинин келечеги үчүн умтулган изги максат, ой-тилектери чексиз эле. Анын өмүр жашынын 24 жылы бүт элге кызмат кылууга арналды. К.Тыныстановдун ар бир ишти майын чыгара иштеп, илимде, жетекчилик кызматтарда мыкты кадрларды таап иштете билген көсөмдүгү, элдин кызматына жумшаган кыска бирок нуска өмүрү, ишмердүүлүгү жалпы Кыргызстан элине, бүгүнкү жетекчилерге мекенге кызмат кылуунун жаркын үлгүсү боло алат.

– Таланттуу окумуштуу эпоско театралдык өмүр берген алгачкы инсан катары эсептелет. Бүгүнкү

күнгө чейин Кыргыз драма жана опера, балет театрларынын репертуарларында Манас улуттук баатырдык эпос катары коюлуп келе жатат. Бирок дүйнөлүк деңгээлдеги көркөм тарыхый тасма тартылбады. Дал ушул маселе кыргыз кино тармагында аткарылуучу маанилүү иш катары бүгүн да күчүндө турат.

Адабияттар:

1. Максүтов Б. Манас бабабыздан бүгүнкү күнгө чейин. - Бишкек, 2014. - 450 б.
2. Акаев А. Кыргызская государственность и народный эпос “Манас”. - Бишкек, 2004. - С. 306.
3. Рудов М. К.Тыныстанов и “Манас”. К.Тыныстанов и Е.Поливанов [текст]. - Бишкек 2003. - С. 223.
4. Байжиев М. Манас, Семетей, Сейтек дастаны. “Седеп” фондусу, - Б., 2017. - 438б.
5. Т.Токтогазиев “Манас” эпосундагы кереметтердин жашоодогу орду. “Улуу тоолор”. - Б., 2020. - 99 б.
6. Токтогазиев Т. Айкөл Манастын курал-жарактары. “Улуу тоолор”. - Б., 2020. - 63 б.
7. Токтогазиев Т. Манастагы Беш-Бээжин кайда. “Улуу тоолор”. - Б., 2020. - 95 б.
8. Айталиева Т.К. Идея патриотизма в эпосе «манас». Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 5. - С. 124-127.